3. TÜRKİSTAN KURULTAYI

Kafkasya ve Türkistan'da 1938 Sovyet Katliamı ve Etkileri
Göç, Sürgün ve Kimlik

3 rd INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON TURKISTAN

The Effects of 1938 Soviet Massacre in Caucasus and Turkistan
Migration, Exile and Identity

03 - 05 Ekim 2018
Kastamonu / TÜRKİYE

03 - 05 October 2018
Kastamonu / TÜRKİYE

T.C. KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ YAYINI
ISBN: 978-605-4697-23-6

3. TÜRKİSTAN KURULTAYI

KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA 1938 SOVYET KATLİAMI VE ETKİLERİ
GÖÇ, SÜRGÜN VE KİMLİK

3-5 Ekim 2018 KASTAMONU

Kastamonu Üniversitesi Rektörlüğü
Cebrail Mahallesi 10 Aralık Caddesi No:15

Yayın Kurumu

Kastamonu Üniversitesi Rektörlüğü

Editör

Doç. Dr. Fırat YALDIZ

Hazırlayanlar

Arş. Gör. Nur Seda TEMUR

Arş. Gör. Harun KOÇAK

Merve SARICA

Kapak Tasarım

Emre ÇOBANOĞLU

Yayım Tarihi

Aralık 2018

Onur Kurulu

Prof. Dr. Seyit Aydın, Kastamonu Üniversitesi Rektörü

Burhan Kavuncu, Uluslararası Türkistanlılar Dayanışma Derneği Başkanı

Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Orhan Kavuncu

Kongre Düzenleme Kurulu

Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Fırat YALDIZ, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Ozodbek KARAMATOV, Kastamonu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Elmurod KHOLMATOV

Öğr. Gör. Kemale ŞAKİROVA, Kastamonu Üniversitesi

Selami CAN (Daire Başkanı)

Zakir Rahmatullah, Uluslararası Türkistanlılar Derneği (Türkistan-Der) Yönetim Kurulu Üyesi

Azad Tekin ULUTAŞ Uluslararası Türkistanlılar Derneği (Türkistan-Der) Yönetim Kurulu Üyesi

Murat YAYLA (Bilgi İşlem Daire Başkanlığı)

Arş. Gör. Harun KOÇAK, Kastamonu Üniversitesi

Arş. Gör. Nur Seda TEMUR, Kastamonu Üniversitesi

Merve SARICA

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Seyit Aydın, Kastamonu Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Sezgin Ayan, Kastamonu Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Orhan Kavuncu, Kastamonu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Hasan Ali Karasar, Rektör, Kapadokya Üniversitesi

Prof. Dr. Yelda Hatice Demirağ, Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Fırat Purtaş, TÜRKSOY

Prof. Dr. Nozim Habibullayev, Emir Timur Vakfı Başkanı, Özbekistan

Prof. Dr. Adham Asirov, Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Ainur Nogayeva, Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan

Prof. Dr. Kadirali Konkobayev, Uluslararası Türk Akademisi, Kazakistan

Prof. Dr. Kim German Nikolaevitch, Kazakh National University, Kazakistan

Prof. Dr. Suleyman Kayıpov, Sincan Pedagoji Üniversitesi, Çin Halk Cumhuriyeti

Prof. Dr. Ramiz Asker, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin, Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgızistan

Prof. Dr. Ali Şamil, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Azerbaycan

Doç. Dr. Ali Akber Safipoor, Islamic Azad University, İran

Dr. Araz Aslanlı, Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Azerbaycan

Dr. Fazıl Ahmet Burget, Burhanaddin Rabbani Üniversitesi, Afganistan

İbrahim Yıldırım, Bakü Avrasya Üniversitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz, Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu, Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Vusale Musalı, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Fırat Yaldız, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Ozodbek Karamatov, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Namık Musalı, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Bilgehan Baydil, Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Batır Norbaev, Kastamonu Üniversitesi

Dr. Öğr. Ü. Dilber Usul, Kastamonu Üniversitesi

Dr. Öğr. Ü. Elmurod Kholmatov, Kastamonu Üniversitesi

İçindekiler

1938 Sovyet Katliamının Sebepleri Ve Günümüze Kadar Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme-Orhan Kavuncu ...1

Dağıstan'dan Türkiye'ye Macera Dolu Bir Yaşam: Musa Ramazan'ın Anılarında İkinci Dünya Savaşı, Harp Esirleri ve Göçmenlik- Ali Asker/ Hümeyra Sümeyye Kahraman ...7

1943-1953 Yıllarında Stalin'in Kafkasya Müslümanları Ve Türklerine Karşı Göç Siyasetine Kısa Bakış-Anar Velioğlu Şirinov/Seyfettin Erşahin ...25

1938 Sovyet Aydın Katliamları ve Toplumsal Ayrışım-Arife Cibil Yıldırım...45

Göç Sürecinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri-Ayşe Zeynep Akkoyun ...61

Stalin'in Kırgız Aydınlara Baskısı-Aziza Ergeshkyzy...77

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Kosova Özerk Bölgesi'nde Türkçe Eğitime Öğretmen Yetiştirme(1951-1999)-Bedrettin Koro...89

Stalin Sürgünlerinin Jeopolitiği-Elşan İzzetgil...105

Sovyet Rus Kültür Politikası ve Türkistan Asâr-ı Atikasının Akıbeti-Ercan Çelebi...121

1937-1938 Büyük Temizlik Döneminde Türk Aydınlarına Uygulanan Zulüm ve Sovyet Gazetelerinin Rolü: Sibirya Türkleri Birliği Örneği-Erkam Temir ...133

21. Yüzyıl Uygur Dramı: Göç-Erkin Emet ...143

Soğuk Savaş Dönemi'nde Türkiye Dışında Yaşayan Türklere Bakış; 'Esir Milletler/Türkler Haftası' Etkinlikleri(1959-1991)-Ersoy Zengin...161

Kimlik ve Aidiyet Ekseninde Kosova Türklerinin Çoğunluk Toplumu Karşısında Konumlanışı ve Entegrasyonuna Tarihsel Bir Bakış-Esin Muzbeg ...185

Sovyetin Türkistan'daki "Hücum" Hareketi: Sebepler, Sonuçlar-Fayzullakhon Otakhonov ...193

Sultangaliyev ve Sovyetlere Muhalefeti-Sayim Türkman/Girayalp Karakuş ...201

Kırım Ahâli Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1917) ve Kanlı Tasfiyeler-Hande Gündüz...209

Sovyet Sisteminde Kültürel Tahribat ve Türklük Bilinci-İbrahim Yıldırım/Aynur Gazanferkızı...213

Mustafa Şokay Türkistan'daki 1930 Yıllarda Kıtlık Hakkında-Seyıtkali Düysen/Kayırken Adiyet...223

Stalin Döneminde Yaşanan Trajik Bir Olay: Kızıl Kıtlık 1929-1933-Kıymet Kocatürk ...229

Stalin Represyonları ve Bakü'de Represyona Maruz Kalmış Türk Dünyası Aydınları-Mehpara Sultanova...237

Sovyet Hükûmetinin Dayattığı Ateizm Propagandasının Özbek Edebiyatına Yansıması (Özbek Sovyet Şairi Askad Muhtar'ın Şiirleri Örneğinde)-Murad Halmet...243

Ege Adaları Türklerinin Asimilasyonunda Rusya'nın Dolaylı Etkileri ve Kültürel Sorunları-Mustafa Kaymakçı ...257

Sovyet Hükümetinin Kültür Politikalarının Son Dönem Azerbaycan Şairlerinden Zelimxan Yaqub'un Şiirlerinde Görünüşü-Müjdat Söğütcü ...279

Sovyet Döneminde Yasaklanan Eserlerden Biri "Divan-ı Hikmet"-Nadirhan Hasan.....291

Sovyet Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Milli Kimlik Meselesi: Temel Kavramlara Genel Bakış-Nazım Caferov(Cafersoy).....299

Erkek Özbek Göçmenlerin İstanbul'daki Yer(li)leşme Serüveni-Necip Fazıl Aras.....309

Paskeviç'in Revan Kuşatması ve Ermeni Vilayeti'nin Oluşturulması-Okan Yeşilot/S. Oğuzhan Çaycıoğlu.....335

Toplumsal Bellek ve Aidiyet: Post-Sovyet Alfabe Tartışmaları-Bünyamin Ayhan/Enes Baloğlu 353

Sovyetlerin Ukrayna'daki Soykırımı: Golodomor (1932-1933)-Nur Çetin 363

Sürgün Bahçesinin Kanlı Gülü: Mikayıl Müşvik-Reyhana Salimova.....375

1916 Ürkün İsyanı-Sabırbek Börübay.....393

Türkistan'da Sovyet Rejiminin Ulemaya Yönelik Baskıları: Mizah Edebiyatı Örneği "Muştum"-Seyfettin Erşahin 401

Millet İnşasında Siyasi Baskı Mağdurları Müzelerinin Rolü: Kazakistan Aljir Anıtı ve Müzesi-Seyit Ali Avcu/Akbota Zholdasbekova.....443

Repressiya Kurbanı Düşünür Orazmammet Vepayev-Tahir Aşirov/Jumadurdy Annaorazov.....461

Sovyetlerin Türk Dünyasında Uyguladığı Büyük Sürgün-Turan Akkoyun 469

Kıbrıs'ta Unutulan İnsanlar üzerine Bir Değerlendirme-Ulvi Keser/Asporça Melis Keser 485

Erken Dönem Sosyalizm Rejimi ve Uygulanan Şiddet Hareketleri (Bildiriş Gazetesi Yazılarında)-Ali Asker/Ulviya Filiyeva 525

Sovyet Baskısı Yıllarında Türkiye'de Azerbaycanlı Bir Muhacir: Balabey Kocagil (Qocayev)-Vüsale Musalı535

Şükrullah Yusufoğlu'nun "Kefensiz Gömülenler" Romanında Tutuklama, Sürgün ve Katliamların İzlerini Aramak-Yasin Karadeniz.....551

Özbek Milliyetçiliği İnşasında Abdurauf Fıtrat'ın Önemi-Zebiniso Kamalova.....565

Sovyetler Birliğinde "Sınıf Mücadelesi" Çerçevesinde Uygulanan Baskı Örneği: Kırgızistan'dan Yapılan Sürgünler-Zuhra Altımışova 573

Orta Asya'da Ulusal Kimlik İnşasında Katliamların Araçsallaştırılması ve Ata Beyit Müzesi-Fırat Yaldız.....583

50 Yil Sir Saqlangan Qatli Om-Nabican Bakiev.....592

Müstemleke Türkistan'da Katliamlar Zinciri Sovyet Neden 37 – 38. Yıllar Katliamina İhtiyaç Duydu?-Nurullah Muhammed Raufhan.....595

Abdulhamid Süleyman Çolpanın Gözünden Türkistan-Ayşe Çolpan Yaldız 601

"Gagauzlara karşı yapılan aaçlık Genıţidın 70-ci kara yıldönümü hem o Genoţidın büünkü sonuçları"-Todur Zanet 610

Paskeviç'in Revan Kuşatması ve Ermeni Vilayeti'nin Oluşturulması*

Paskevich's Revan Siege and the Establishment of the Armenian Province

Okan YEŞİLOT**

Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU***

Özet

Bu çalışma 1826-1828 Rusya-İran Savaşı sırasında gerçekleşen Revan Kuşatması ve bölgenin Rus orduları tarafından ele geçirilmesinin ardından Ermeni vilayetinin oluşturulması üzerine yoğunlaşmaktadır. Tarihi Türk toprakları olan Revan ve çevresinin Rusların eline geçmesinden sonra nüfus hareketlerindeki zorunlu değişimler nedeniyle bölgedeki Türk varlığı tehlikeye girmiştir. Bu nedenle Rusların Revan, Nahçivan ve Serdarabad gibi şehirlerde uyguladıkları politikalar dönemin arka planını anlamak için önem arzetmektedir. Çalışmanın kaynaklarını konuyla ilgili birinci ve ikinci el kaynaklar ile Rus arşiv belgeleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İran, Revan, Paskeviç, Ermeni.

Abstract

This work concentrates on the formation of the Armenian province after the siege of Revan during the 1826-1828 Russian-Iranian War. The Turkish presence in the region has been endangered due to the forced changes in population movements after the capture of Revan and the surrounding area by the Russians. Therefore, the policies of the Russians in the cities such as Revan, Nakhchivan and Serdarabad are important to understand the background of the period. The sources of the study consist of first and second sources and Russian archive documents.

Keywords: Russia, Iran, Revan, Paskevich, Armenian.

---

* Bu çalışma Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU tarafından hazırlanan *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018 adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. okanmarmara@gmail.com

*** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. oguzhan0037@gmail.com

Giriş

Rusya, Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurmak için II. Katerina döneminden itibaren siyasi ve askeri planlar kurmaktaydı. Özellikle Gürcistan'ın 1801 yılında Rusya'ya katılmasıyla birlikte Güney Kafkasya'ya giren Rusya, bu tarihten itibaren Azerbaycan hanlıklarını da birer birer ele geçirerek bölgede söz sahibi olmaya başladı. İran'ın bu durumdan duyduğu rahatsızlık iki ülke arasında ilk önce gerginliklere, peşinden de savaşa neden oldu. 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması'nın sonlandırdığı bu savaş neticesinde İran, Kafkasya'da hâkim olduğu geniş coğrafyayı Rusya'ya vermek durumunda kaldı. Bu tarihten itibaren Kafkasya'da 13 yıl boyunca barış hüküm sürdü. Ancak İran, Gülistan Anlaşması'nın sonuçlarına razı değildi. Ayrıca Kafkasya'da yaşayan Müslüman ahalinin Rus hâkimiyetine girmesi Şah'ı huzursuz etmekteydi. Bu yüzden İran, Rusya'nın daha önce ele geçirdiği toprakları geri almak için sınır ihlalinde bulunmaya başladı. Bu sırada Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı olan General Yermolov, kendisine ulaşan istihbarat raporlarına göre; olayın vahametinden duyduğu kaygıyı Çar'a rapor ederek, takviye kuvvet talebinde bulundu. Ancak Yermolov'un talebine rağmen herhangi bir tehlike anında Tiflis'te bulunan askeri kuvvetlerin yeterli olacağını düşünen Çar, yeni kuvvet göndermek yerine Ocak 1826'da Knyaz Menşikov'u zengin hediyelerle Çar'ın tahta geçişini duyurmak ve dostane ilişkiler kurmak amacıyla İran'a gönderdi. (Bartolomey, 1904: 65-92.)

Rusya ile İran arasındaki sınır sürtüşmeleri hareketli bir şekilde devam ederken Rus elçisi Menşikov'un yaptığı görüşmelerde İran toprağı olan Balık-çay ve Kapan-çay'ın Rusya'ya bırakılması konusu gündeme geldi. Uzun görüşmeler sonucunda adı geçen yerler için kesin bir mutabakata varılamamasına rağmen Başkomutan Yermolov çok geçmeden buraları ele geçirerek Rusya'ya bağladı. Olayın ciddiyeti 19 Temmuz 1826'da Abbas Mirza komutasındaki İran ordusunun ileri harekâta geçerek Karabağ'ı ele geçirmesiyle kendini gösterdi. Böylece Rusya İmparatorluğu ve Kaçar Hanedanlığı arasında 1826-1828 Rusya-İran Savaşı başladı. Savaşın ilk dönemlerinde Çar I. Nikolay, Yermolov ile irtibatlı olarak savaşı yönetmesi için General Paskeviç'i Tiflis'e gönderdi. Bir müddet birlikte görev yaptıktan sonra Paskeviç, Yermolov'un yerine Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanı olarak tayin edildi ve böylece ordunun komutasını devraldı. Paskeviç, savaş hakkındaki planlarını ortaya koyarak St. Petersburg'dan gelen emirler doğrultusunda, Kaçar Hanedanlığı'na bağlı olan Revan Hanlığı üzerine saldırıya geçti.[1]

Revan Kuşatması

Türklerin elinden alınarak Ermenilere verilmek istenen Revan Hanlığı ile ilgili Rus planlarının ilk somut aşaması Revan ve çevresinin ele geçirilmesi oldu. Uzun yıllar Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı yapan General Yermolov'un geri çağırılmasından sonra yerine Başkomutan tayin edilen Paskeviç, eski komutanın olağanüstü yetkilerine sahip oldu. Böylece uzun süredir fikrî olarak çatıştığı

[1] "Vısoçayşeye poveleniye gen. Yermolovu, ot 11-go avgusta 1826 goda,-Moskva", *AKAK*, Belge No: 660, C. VI, Ksm. II, Tiflis 1875, s. 361-362.

mevkidaşından bir anda kurtulmuş oldu. Ancak bu defa da henüz Tiflis'ten ayrılmayan Rusya İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı General Dibiç ile fikrî ayrılık yaşamaya başladı; onun bürokratik engelleriyle karşı karşıya kaldı. Paskeviç, Dibiç'in Tiflis'ten ayrılmasından sonra kontrolü eline aldı ve ordunun başına geçti. Bu sırada Benkendorf'un komutasındaki öncü birlikleri 13 Nisan'da Eçmiadzin'e 40 km mesafeye kadar geldiler. 1 ve 4. Karadeniz Kazak Alayı, 39. Yegerskiy Alayı, 20. Topçu Tugayı Celal-Oglu'ndan devam ederek Eçmiadzin'e ulaştı. 40. Yegerskiy ve Sivastopol Piyade Alayı, Şulaver'den[2] Akzebük dağlarının eteklerine kadar askeri sevkiyat ve ana ordunun geçişini kolaylaştırmak için bir yol açmak üzere görevlendirildi.[3] Aynı anda Paskeviç, Eçmiadzin'de ordu için iaşe bulunamaz ise derhal tersine dağlara dönmesi ve oraya sevkedilen iaşeye ulaşması için Benkendorf'a talimatname gönderdi. Eğer Eçmiadzin'de yeterli iaşe bulunursa ordu orada kalacaktı. (Şerbatov, 1890: 232; RGİA, F. 1018, Op. 8, D. 447.)

Benkendorf, 13 Nisan'da Eçmiadzin Manastırı'na geldi ve burayı savaşsız ele geçirdi.[4] Bir gün öncesinde Eçmiadzin'de bulunan 400 kişilik İran garnizonu buradaki yaşlı rahipleri tutuklayarak Revan'a götürdü. Burada yiyecek, içecek ve mühimmat bırakmadılar. Benkendorf'un ordusu ile birlikte İran'daki Ermeniler üzerinde önemli bir nüfuzu olan Başpiskopos Nerses[5] Eçmiadzin'e getirildi. Ruslar Nerses'in Ermeniler üzerindeki etkisini kullanarak bölgede yaşayan Ermenilerin Rus ordularına yardım edeceklerini umuyorlardı. Rusların İran'a karşı yürüttükleri savaşlar sırasında Eçmiadzin Manastırı'nın önemli faydaları oldu. Ordunun bir kısmı Revan kuşatmasındayken bir kısmı da Eçmiadzin'i askeri sığınak olarak kullandı. (Şerbatov, 1890: 233; Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da…", 1996: 27-28.)

7 Nisan'da ordunun sol kolu, General Madatov'un komutasında, Ag-Oglan civarında toplandı ve ardından Aras'a doğru hareket etti. 18 Nisan'da Hüdaferin (Hudo-aferinskiy) Geçidi'ne yaklaşan Rus ordusu, bu geçidin yaklaşık 2.000 kişilik İran müfrezesi tarafından tutulmuş durumda olduğunu gördü. (Guryanov, 1831: 51-52.) 19 Nisan'da Madatov'un yerine 20. Piyade Tümen Komutanı General

[2] Şulaver, Gürcistan'ın Marneuli bölgesinde yer alan bir köydür. Şaumyan olarak da bilinir. 1897 nüfus sayımına göre, Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu bu köy, Borçalı olarak bilinen bölgede yer almaktadır.

[3] Şulaver ve Celal-oglu ile sınırın diğer tarafına gönderilen erzakın durumu hakkında 5 Mayıs 1827 tarihli belge için bkz. RGİA, F. 1018, Op. 2, D. 370.

[4] "Otnoşeniye gen. Paskeviça k gr. Nesselrode, ot 18-go iyunya 1827 goda, No: 90. –Eçmiadzin", *AKAK*, Belge No: 511, C. VII, Tiflis 1878, s. 546.

[5] Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Başpiskoposu V. Nerses (1770-1857) Aştarak Köyü'nde doğdu. 1814'te Tiflis ve İmereti Ermeni kiliselerinin Başpiskoposu olarak hizmet etti. 1826'da Ruslar Eçmiadzin'e geldikleri zaman Nerses'i de buraya getirdiler. Onun İran'da yaşayan Ermeniler üzerindeki nüfuzundan istifade ettiler. Revan'ın ele geçirilmesinden sonra İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya'ya göç ettirilişinde önemli rolü oldu. Nerses, 1857'de Eçmiadzin'de öldü. Bkz. K. Kostanyants, *Katolikos vseh armyan Nerses V Aştaraketsi*, Aleksandropol 1909.

Pankratyev[6] tayin edildi. Paskeviç, yeni tayin edilen Pankratyev'e ordunun Aras'ı geçmesi durumunda nehrin kıyısından Ag-Oğlan'a doğru ilerlemesi talimatını verdi. Çünkü bu civarda daha önceden açılan kuyulara depolanmış iaşe stoklarına (tahıl, buğday vs.) ulaşılması planlanıyordu. Paskeviç'in bu savaşlarda esas amacı müstahkem bir kale durumunda olan Revan'ı ele geçirmekti. Kalenin alınmasıyla ilgili Yermolov ve Paskeviç uzun zamandan beri plan yapmaktaydılar. Genelkurmay'ın elinde iki generalin daha önceden hazırladığı savaş planları vardı. Dibiç, Tiflis'te iken bunları karşılaştırarak planın son halini şekillendirmişti. Revan'a ve ardından Tebriz'e yapılacak sefer için ordunun ihtiyacı olan erzak temini, savaş mühimmatı ve bunların ikmali için gereken tüm hazırlıklar yapılmıştı. (Şerbatov, 1890: 163.)

Dibiç'in elindeki bu planın sonradan yürütülemez bulunması ve Paskeviç'in savaş mahalline intikalinde geç kalması nedeniyle uygulanmasından vazgeçildi. Paskeviç derhal kuşatma altına alınan Revan taraflarına gelerek Benkendorf'un kuvvetlerinin başına geçti. Buraya ulaştığı zaman, askerlerin açlık ve hastalıklardan dolayı bitkin durumda olduğunu müşahede etti. (RGİA, F. 1018, Op. 8, D. 449, L. 1a-2a.) Ciddi bir iaşe sıkıntısı yaşayan Rus askerlerinin durumunu bizzat değerlendiren Paskeviç, Benkendorf komutasındaki birliklerle Tümgeneral Krasovskiy[7] komutasındaki daha dinç durumda olan kuvvetleri değiştirdi. (Şerbatov, 1890: 248.) Bu değişimin ardından Paskeviç, 9 Mayıs'ta Revan Kalesi'nde yaptığı keşif sırasında kalenin içinde 2.000 civarında asker olduğunu tespit etti. Daha sonra kuvvetleriyle birlikte Nahçivan üzerine yürümeye karar vererek Revan'dan 45-50 km uzaklıkta bulunan Garniçay'da (Garni) toplanmaları için orduya emir gönderdi. Tebriz'e giden yolun üzerinde yer alan Nahçivan üzerine yapacağı böyle bir hamle ile Paskeviç, Abbas Mirza'nın başkentini tehdit edip, onu

[6] Nikita Petroviç Pankratyev, (1788-1836) Kiyev Valiliği'nde soylu bir aile mensubu olarak dünyaya geldi. Askeri okullardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya girdi. 1807 ve 1812 Vatan Savaşı'nda genç bir subay olarak görev aldı. 1817'de Tuğgeneralliğe yükselen Pankratyev, 1. Piyade Tümeni 2. Tugay Komutanlığı'na atandı. Daha sonra 11. Piyade Tümeni 2. Tugay Komutanı oldu. 1827'de Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı'na bağlı 20. Piyade Tümen Komutanlığı'na tayin edildi. Rusya-İran Savaşları sırasında Paskeviç'in emriyle orduyu başarılı bir şekilde Aras'ın ötesine geçirdi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Kafkasya Cephesindeki çarpışmalarda aktif rol oynadı. 1830'da Kuzey Kafkasya halklarının Rus idaresine karşı çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için görevlendirildi. Kafkas Hattı'nın Komutanlığını yapan Tümgeneral Pankratyev, Kuban ve Dağıstan üzerine seferler düzenledi. Derbend ve Tabasaran ahalisinin isyanına karşı mücadele etti. Kafkasya'daki faaliyetleri sırasında gösterdiği üstün başarıdan dolayı Çarlık Senatosu tarafından Aleksandr Nevskiy Nişanı'na layık görüldü. 1833'de Varşova Askeri Valisi olarak atandı. 1836'da öldü. G. A. Mokrinskiy, "Pankratyev, Nikita Petroviç" *Russkiy Biografiçeskiy Slovar,* S. Peterburg 1902, s. 253-257.

[7] Afanasiy İvanoviç Krasovskiy (1781-1843), Harkov Oblastı'nda soylu bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Askeri eğitimini tamamladıktan sonra 1795'te orduya girdi. Genç bir subay olan Krasovskiy 1804'te Odesa'dan Korfu'ya yapılan askeri-deniz harekâtında yer aldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldı; bu savaşlardaki başarısı anısına 4. Derece Georgi Nişanı verildi. 1812 Vatan Savaşı'nda Fransızlara karşı yürüttüğü başarılı savaşlar için 3. Derece Georgi Nişanı aldı. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nda 20. Piyade Tümeni Komutanı olarak Kafkasya'ya gönderildi. 1826'da Alazan Nehri'ni geçerek Car-Balaken Lezgileri üzerine sefer yaptı. Nisan 1827'den itibaren üç ay boyunca Müstakil Kafkasya Kolordusu Kurmay Başkanlığı yaptı. Revan'ı kuşatan tümenin komutanıydı. Daha sonra Abbas-abad kuşatmasına katıldı. 1827 yılındaki hizmetleri için 2. Derece Viladimir Nişanı verildi. 1828'de oluşturulan Revan Geçici İdaresi'nin Başkanı olarak tayin edildi. Ancak kısa bir süre sonra Paskeviç'in emri ile görevden alındı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldı. 1830-1831'de ortaya çıkan Polonya İsyanı'nı bastırmak üzere görevlendirildi. Askeri Konsey Üyesi General Krasovskiy, 1843'de hayatını kaybetti. "Krasovskiy, Afanasiy İvanoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar,* S. Peterburg 1903, s. 414-415.

zor durumda bırakmayı ve Revan'a gönderilen yardımları engellemeyi amaçlıyordu. Bunun yanısıra Nahçivan tarafındaki dağ eteklerinde hayvanlar için yeterli miktarda yem ve su bulunabilecekti. (Şerbatov, 1890: 262-266.)

Revan Kalesi'ni kuşatan orduya Tümgeneral Krasovkiy komuta ediyordu. Krasovskiy'in ordusu piyade, topçu ve süvari birliklerinden oluşmaktaydı. Kırım Piyade Alayı, Sivastopol Piyade Alayı, 39 ve 40. Yegerskiy Piyade Alayı, 20. Topçu Tugayı, 2 ve 3. Don Kazak Topçu Bölüğü, Sergeyev ve Andreyev Don Kazak Alayı bu orduyu oluşturuyordu. Paskeviç komutasındaki ana kuvvetler ise iki tümene bölündü. Birinci tümenin başında Tümgeneral Knyaz Vadbolskiy[8], ikinci tümenin başında ise Tümgeneral Knyaz Eristov bulunuyordu. Vadbolskiy komutasındaki 1. Tümen ise 7. Karabiner Alayı, Herson Piyade Alayı, Kafkasya Grenaderskiy Topçu Tugayı, Borisoglebskiy ve Serpuhovskiy Alayı, Karma Muhafız Alayı ve 8. Öncü Birliği Taburu'ndan müteşekkildi. Tümgeneral Eristov komutasındaki 2. Tümen; Şirvan Alayı, Tiflis Alayı, Gürcü Grenaderskiy Alayı, Kafkasya Grenaderskiy Topçu Tugayı 2. Hafif Topçu Bölüğü ve 1. Batarya, Don Kazak Topçu Bölüğü, Nijegorod Dragon Alayı, 6. Süvari Bölüğü ve yedek kuvvetlerden oluşmaktaydı. Bu kuvvetlere ilave olarak Tümgeneral İlovayskiy'in komutasında; 1. İlovayskiy, 2. Karpov, 3. Şamşev, 4. Leonov, 1 ve 2. Karadeniz Atlı Kazak Alayı bulunuyordu. Revan'da bulunan ordu yaklaşık 3.200 piyade, 1.200 süvari ve 16 toptan müteşekkil iken Paskeviç'in komutasındaki ana ordu 4.800 piyade, 800 düzenli süvari, 3.000 düzensiz süvari ve gönüllü Gürcü-Ermeni birlikleri ile 26 toptan oluşuyordu. (Şerbatov, 1890: 267-270; Mityurin, 2014: 116.)

Nahçivan ve Abbasabad'ın Ele Geçirilmesi

Paskeviç komutasındaki ana ordu 19 Haziran'da Nahçivan'a hareket etti. Sıcaklığın 40 dereceye ulaştığı hava şartlarında kızgın taş ve toprak ordunun ilerlemesini güç duruma sokuyordu. 21 Haziran'da Vidiçay kıyısına ulaştıklarında Paskeviç, Hasan (Gassan) Han'ın Rus hâkimiyetini kabul eden göçebe kabileleri cezalandırmak niyetiyle Alagöz Dağları'ndan Gökçe Göl'e (Ermenistan'ın en büyük gölü olan Sevan) doğru ilerlediği haberini aldı. Bunun üzerine Paskeviç, derhal Gökçe Göl'e doğru bir tabur piyade ve altı top eşliğinde toplam 700 Kazak süvari gönderdi. 15-20 km kadar yaklaştıkları zaman yeni aldıkları habere göre; Hasan Han'ın Alagöz Dağları'ndan hareket etmediğini öğrendiler. Zaten Rus uyruğunu kabul eden göçebe kabileler, kavurucu yaz sıcakları nedeniyle Gökçe Göl'ün kıyısından ayrılarak dağlara sığınmışlardı. 22 Haziran'da ordu Sandarak Köyü'ne yaklaştı. Burada Paskeviç, General Krasovskiy'in gönderdiği raporu aldı. Krasovskiy'in Revan'daki ordunun durumu hakkında verdiği haberler hiç de iç açıcı değildi. Askerler arasında hastalık baş göstermiş, 39. Yegerskiy Piyade

[8] İvan Mihayloviç Vadbolskiy, (1781-1861) askeri eğitiminden sonra 1797'de orduya katıldı. 1808-1810 yıllarında Litovskiy Alayı'na tayin edildi. 1812 Vatan Savaşı'nda kazandığı başarılarından dolayı 3. Derece Viladimir Nişanı'na layık görüldü. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nda Tümgeneral Vadbolskiy 1. Piyade Tümen Komutanlığı'na atandı.1828'de General Paskeviç'in Başkomutanlığı altında Kars, Ahıska ve Ahılkelek savaşlarına katıldı. 1828'de Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki başarılarına binaen 2. Derece Viladimir Nişanı verildi. "Vadbolskiy, İvan Mihayloviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiye Çini Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, I, Moskva 2017, s. 234.

Taburu'ndan dokuz subay ve yaklaşık 100 alt rütbeli asker hastalanmıştı. Bu olumsuz koşullar nedeniyle Krasovskiy, 22-23 Haziran'da muhasarayı kaldırmaya karar verdi. 23 Haziran'da ordu Arpaçay'a hareket etti. Bu arada hasta sayısı yaklaşık 700'e ulaşmıştı. (Şerbatov, 1890: 274-275.) Bütün bu problemlere rağmen Paskeviç, Arpaçay'dan hareket ederek iki gün içerisinde Nahçivan'a ulaştı ve Ruslar 26 Haziran'da Nahçivan'a girdiler.[9] (Guryanov, 1831: 54-57.)

General Paskeviç'in Nahçivan'dan sonraki hedefi Abbasabad'ı ele geçirmekti. Rus tehdidinin farkında olan Abbas Mirza, Abbasabad garnizonunu 4.000 askere çıkarmak suretiyle güçlendirdi. Kendisi Hoy'da bulunan Abbas Mirza, Tebriz'den gelen kuvvetlerle ordunun sayısını 40.000'e çıkardı. Abbasabad Kalesi Nahçivan'dan yaklaşık 10 km uzaklıkta, Aras Nehri'nin sol kıyısındaydı. Kale, Abbas Mirza'nın emriyle Avrupalı mühendislere inşa ettirilmişti.[10] Paskeviç, kale etrafında keşif yaptıktan sonra emrindeki kuvvetlerle Abbasabad'ı muhasara altına aldı. Bunun üzerine 4-5 Temmuz'da Abbas Mirza, Hoy'dan çıkıp Abbasabad'a doğru 40.000 kişilik ordusuyla hareket etti. Kazak Alayı'na komuta eden Tümgeneral İlovayskiy, 5 Temmuz sabahı Kaçarların güçlü süvari birliği ile Aras'ın ötesine gelerek öncü Rus kuvvetlerini geri püskürttüğü ve buraya yerleştiğini Paskeviç'e rapor etti. Bunun üzerine Paskeviç derhal bütün süvari birliklerine General Benkendorf'un komutası altında Aras'ı geçerek Kaçar birliklerini dağıtmaları emrini verdi. Ancak birinci tabur köprüyü geçemedi. Uzun uğraşlardan sonra topçularla birlikte köprüyü geçebildiler ve burada yerleşen İran ordusunu geri püskürttüler. (Şerbatov, 1890: 279-282.)

Paskeviç komutasındaki Rus ordusuyla Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu arasında 5 Temmuz günü Cevan-Bulah olarak adlandırılan yerde çarpışmalar başladı. İran ordusuna merkezden Abbas Mirza komuta ederken, sağ cephe Allah-Yar Han, sol cephe ise Serdar İbrahim Han ve Hasan Han (Revan Serdarı) komutasındaydı. Cevan-Bulah'ta meydana gelen savaşı Ruslar kazandılar. Bu savaşın sonunda Abbasabad Kalesi Rusların eline geçti.[11] Savaş sonunda Kaçarlar yaklaşık 400 kayıp ve 100 esir verdiler. Esirler arasında İran Şahı'nın akrabalarından bazı kimseler de bulunuyordu. Paskeviç'in raporuna göre Rusların verdiği kayıp şu şekildeydi: Bir Yüzbaşı, bir Esaul[12] ve yedi alt rütbeli asker hayatını kaybetti. Bir Binbaşı ve 28 düşük rütbeli asker ise yaralıydı. 5 Temmuz'da meydana gelen Cevan-Bulah Savaşı'nda Rusların kaybettiği iki subay, 4. Karadeniz Kazak Alayı'ndan Esaul Çepurnıy ve Herson Grenaderskiy Alayı'ndan Yüzbaşı Şumakov idi. (Şerbatov, 1890: 284; Gizetti, 1901: 145.)

[9] "Vsepoddannıy raport gen. Paskeviça, ot 4-go iyulya 1827 goda.-Abbas-abad", *AKAK,* Belge No: 513, C. VII, Tiflis 1878, s. 550.

[10] Abbasabad, günümüzde Tahran'ın kuzeyinde Hazar'ın ise güney kıyısında yer alan ve aynı isimle adlandırılan şehirle karıştırılmamalıdır.

[11] "Vsepoddannıy raport gen. Paskeviça, ot 4-go iyulya 1827 goda.-Abbas-abad", *AKAK,* Belge No: 513, C. VII, Tiflis 1878, s. 550; "Vsepoddannıy raport gen. Paskeviça, ot 7-go iyulya 1827 goda.-Abbas-abad", *AKAK,* Belge No: 515, C. VII, Tiflis 1878, s. 551-553.

[12] Esaul, XIX. yüzyılda Rus ordusunun bir parçası olan Kazak Alayında "yüzbaşı"ya tekabül eden bir rütbeydi.

Cevan-Bulah Savaşı'nda Paskeviç, Abbas Mirza komutasındaki İran ordusuna karşı başarılı bir savaş yürüttü. Nahçivan'a girdikten sonra, Abbasabad Kalesi de Rus hâkimiyetine girdi. Eğer kavurucu yaz sıcaklarından dolayı ordu içinde hastalıklar baş göstermemiş olsaydı, büyük olasılıkla Paskeviç, ileri harekâta geçecek ve Tebriz'i de ele geçirebilecekti. Fakat erzak ve mühimmat sevkiyatının çok yavaş olması ve hastalıkların artış göstermesi nedeniyle Paskeviç askerleri dinlendirmek için orduyu Salvarti dağları eteklerindeki Karababa'ya çekti. Böylece Rusların Tebriz'e girişi daha ileri bir tarihe ertelendi. (Mityurin, 2014: 120-121.)

Eçmiadzin Manastırı İçin Mücadele

Ermenilerin ruhani hayatında çok önemli bir yeri olan Eçmiadzin Manastırı, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılmasında hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Eçmiadzin Katolikosluğu, Revan, Kars, Bayezid, Erzurum ve çevresinde yaşayan Ermenilerin ruhani mercii idi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul Ermenilerinin de bağlı olduğu bir kilise haline geldi. (Arslan, "Eçmiyazin Ermeni Katogigosluğu'nun…", 1996: 39-40.) Ruslar, Eçmiadzin Manastırı'nın ruhani liderini kullanarak dağınık bir halde yaşayan Ermenileri tek çatı altına toplamayı başardı. Ermeniler kilisenin çağrısına uyarak bölgeye gelen Rus kuvvetlerine yardım ettiler ve kurdukları gönüllü birlikler ile Rus ordusuna askeri destek sağladılar.[13] Öte yandan Eçmiadzin Manastırı Rusların İran'a karşı yürüttükleri savaşlar sırasında askeri üs gibi kullanıldı. Ordunun bir kısmı Revan'ı kuşatırken bir kısmı da Eçmiadzin'de konakladı. (Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da…", 1996: 27.) Bu özelliğinden dolayı Rusya, Eçmiadzin Manastırı'na sahip olmak ve İran'a bırakmamak için tüm yolları denedi.

Revan kuşatmasını yürüten Tümgeneral Krasovskiy'in emrindeki birlikler de iaşe sıkıntısı ve sıcaklar yüzünden zor durumdaydılar. Erzak sevkiyatının Ağustos ayından önce gelmeyeceği haberleri üzerine kuşatmayı kaldıran Krasovskiy, Eçmiadzin'e çekildi. Burada bir piyade taburu ve gönüllü Ermeni süvari birliği bırakarak kuzeye doğru çekilmeye devam etti. Rusların aniden geri çekilmelerinden cesaret alan Revan Han'ı kaleden çıkarak 4 Temmuz'da Eçmiadzin Manastırı'na saldırdı. Fazla uzakta olmayan Krasovskiy Eçmiadzin'e saldırı haberini alır almaz geri dönerek manastırı kurtardı. Ancak bundan bir ay sonra Abbas Mirza, Krasovskiy'in geri çekilmesinden ve Paskeviç'in hareketsizliğinden istifade ederek Revan ve Eçmiadzin önlerine geldi. Amacı Rusların ele geçirdiği yerleri geri alarak Tiflis'e yürümekti. Manastırdan gelen acil çağrılar üzerine Krasovskiy 1.800 piyade, 500 süvari ve 12 top ile 16 Ağustos'ta Cenguli'den yola çıktı. Manastır yakınlarına ulaşan Krasovskiy, Eçmiadzin'i İranlılara vermemek uğruna emrindeki birliklerle 30.000 kişilik İran ordusu karşında çetin bir mücadeleye girişti. Mücadeleyi kaybedip Eçmiadzin'i Abbas Mirza'ya terketmeleri durumunda Tiflis'e giden yol İranlılara açılabilirdi. 17 Ağustos'ta Eçmiadzin yakınlarındaki Uşagan

[13] XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Eçmiadzin Manasıtırı'nın Rusya, İran ve Türkiye'nin Güney Kafkasya politikaları bakımından üstlendiği rol hakkında bkz. Grigor Haçaturoviç Arakelyan, *Duhovnıy tsentr Eçmiadzina v sfere protivoborstva Rossii i İrana v pervoy çetverti 19-ogo veka po persidskim i turetskim dokumentam Matenadarana*, Yerevanskiy Gosudarstvennıy Universitet, Avtoreferat dissertatsii kandidata istoriçeskih nauk, Yerevan 1991, s. 1-15.

veya Aştarak'ta meydana gelen ve buranın adıyla anılan savaşta Ruslar ciddi kayıplar vermelerine rağmen kendilerine bir yol bulup Eçmiadzin Manastırı'nın duvarlarına ulaştılar. Ancak 2.300 kişilik ordunun yaklaşık yarısı savaş meydanında can verdi.[14] (Guryanov, 1831: 78-86; Baddeley: 176-178.) Toplar kurtarıldı, ancak erzak savaş meydanında kaldı. Bu savaşta İran'ın kaybı 400 den fazla değildi. Uşagan Savaşı sonunda Tümgeneral Krasovskiy'in ordusunun kayıpları, subaylardan altı ölü 23 yaralı, alt rütbelilerden ise 679 ölü, 324 yaralıydı. Ayrıca Ruslar bu savaşta 134 esir verdiler. (Gizetti, 1901: 145; Potto, 1888: 463-480.)

General Krasovskiy'in aldığı bu yenilgi, Karababa'da kamp kurmuş olan Başkomutan Paskeviç'e biraz geç ulaştı. Çünkü aradaki haberleşme ağını Abbas Mirza kesmiş durumdaydı. Ağustos sonunda ulaşan haber neticesinde Paskeviç, Krasovskiy'e yardım etmek için yola çıkmaya karar verdi. Bizzat ordunun başında yaklaşık 150 km mesafeyi kat eden Paskeviç, 5 Eylül'de Eçmiadzin'e ulaştı. General Paskeviç, İran ordusu karşısında ağır bir yenilgi alan 20. Piyade Tümen Komutanı Tümgeneral Krasovskiy'e 7 Eylül'de yazdığı bir mektup ile bu yenilginin hesabını sordu ve kendisinden detaylı bir rapor yazmasını istedi. Beş ayrı soruya cevap arayan Paskeviç, sorularını şu şekilde sıraladı:

1- "Neden bu kadar az sayıda asker ile düşman üzerine saldırıya geçtiniz? Sizi buna zorlayan sebep neydi?
2- Eçmiadzin Manastırı bu zamanda erzak ile donatılmış mıydı?
3- Manastır yakınlarındaki eski yapıların tüm duvarlarının yıkılması yazılı ve sözlü olarak emredilmiş olmasına rağmen bu hususta neden çözümsüz kaldınız?
4- Savaş sırasında subay ve alt rütbeli askerler nasıl bir davranış sergilediler? Zira ölenlerin sayısı cesaretlerini ispat ediyor.
5- Ordunun şuanki ruh hali eskisine göre ne durumdadır?

General Paskeviç.
7 Eylül 1828.
Eçmiadzin yakınlarındaki kamp"[15]

Paskeviç'in sorularına bir gün sonra cevap veren Krasovskiy, bir rapor yazarak Başkomutan'ın beklediği beş soruya sırasıyla cevap verdi: Buna göre Krasovskiy; Ağustos'un 16'sında Abbas Mirza'nın Eçmiadzin Manastırı'nı zaptetmek niyetiyle yola çıktığını haber aldığını bildiriyordu. Bu haber üzerine derhal harekete geçen Krasovskiy, manastırın muhafazası için iki top eşliğinde bir tabur asker ile Celal-oğlu'ndan erzak getirip, gözetleme noktası tutmak için iki bölük asker eşliğinde kuşatma toplarının dağlardan intikalini sağlamıştı. Öte yandan Tiflis Askeri Valisi General Sipyagin'in refakati için bir top ile birlikte iki bölük asker görevlendirdi. Bu askeri sevkiyattan dolayı Eçmiadzin'de beş tabur asker kaldığını belirten Krasovskiy, bu vaziyette hareketsiz kalamayacağından, İran ordusunun

[14] Baddeleyin eserinde verilen bilgiye göre; Rusların 17 Ağustos'ta Eçmiadzin yakınlarındaki Uşagan'da verdiği kayıp, 24 subay ve 1130 erdir. Bu rakamlar Gizetti'nin arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanmış olan eserindeki verilerden farklıdır. Çalışmada Gizetti'nin verdiği sayılar esas alınmıştır.

[15] RNB OR, F. 564, D. 2, L. 1a.

Eçmiadzin'i terketmesi için gözdağı vermek gerektiğine karar vererek harekete geçtiğini yazdı. Ayrıca Krasovskiy raporunda; eğer saldırıya geçmemiş olsaydı Abbas Mirza'nın hedefine ulaşabileceğini, işte o zaman Rusya için telafisi mümkün olmayan kayıpların verilebileceğini dile getirdi. Raporuna devam eden komutan, ikinci soruya verdiği cevabında; Eçmiadzin Manastırı'nda 17 Ağustos'ta 87 çetvert[16] un, 161 çetvert peksimet ve 196 çetvert buğday bulunduğunu bildirdi. Üçüncü soruya verdiği cevabında; Eçmiadzin çevresinde çok fazla tüfek çıkıntısı olan binaların olduğunu ve bunları yeterli araç-gereç ve zaman bulamadığı için yıkamadığını yazdı. Dördüncü soru için verdiği cevabında; şerefini ileri sürerek 17 Ağustos günü meydana gelen savaşta, subay ve alt rütbeli askerlerin metanet ve sarsılmaz cesaretinin en üst seviyede olduğunu dile getirdi. Son soru için ise; Rus askerlerinin o anki kendine özgü kararlı ve korkusuz ruh halinin eskisi gibi olduğunu yine şerefini ileri sürerek bildirdi.[17]

General Krasovskiy komutasındaki Rus askerlerinin Uşagan'da yaşadıkları savaş, onlar üzerinde oldukça olumsuz bir etki bıraktı. Neredeyse askerlerinin yarıdan fazlasını kaybeden Krasovskiy, Başkomutan Paskeviç tarafından eleştirildi. 3 Mart 1828'de Dibiç'e yazdığı rapordaki ifadelere göre Paskeviç; Revan kuşatması emrini verdiği Krasovskiy'in, görevini gerektiği şekilde icra edemediğini yazdı. Paskeviç, bu raporda Krasovskiy'in Uşagan'da uğradığı bozgunun ardından olayın haberini aldığı an derhal ona yardıma geldiğini ifade etmekteydi. Yine burada ona verilen Revan'ı muhasara etme görevini hakkıyla yapamadığını ilave ediyordu. Söz konusu rapora göre; Abbas Mirza'nın saldırısı Krasovskiy komutasındaki Rus askerlerinin ruh halini olumsuz yönde etkilemişti. Şöyle ki; civarda bulunan iki bölük Rus askeri, uzaktan gördükleri kendilerinden olan 10 Tatar karşısında panik yaşayarak kaçışmışlar ve meydanda bir top bırakmışlardı.[18] Bu hadise, Uşagan bozgununun Rus askerleri üzerinde bıraktığı etkinin boyutunu gözler önüne sermekteydi.

Sardarabad ve Revan'ın Ele Geçirilmesi

Tümgeneral Krasovkiy komutasındaki birliklerin Abbas Mirza'nın saldırısı nedeniyle Uşagan'da bozguna uğramasının ardından Paskeviç derhal yola çıkarak 5 Eylül'de Eçmiadzin'e yardıma geldi. Paskeviç, Krasovskiy'in yarım bıraktığı Revan kuşatmasını tekrar başlatmaya karar verdi. Revan Kalesi'nin ele geçirilmesi Rusya için çok önemli hale geldi. Öte yandan Revan kuşatmasının Osmanlı sınırında gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'nin rahatsızlığına neden oluyor, bu durum ise Rusları İstanbul'un diplomatik hamleleriyle karşı karşıya bırakıyordu. Zaten Yunan İsyanı nedeniyle iki devlet arasındaki gerginlik ciddi boyutlara ulaşmıştı. Rusya ve Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmak üzereydi. Bu nedenle Rusya, Revan Kalesi'ni en kısa sürede ele geçirmek istiyordu. Paskeviç, Revan'ı kuşatmadan önce onun doğusundaki Osmanlı sınırında yer alan Sardarabad Kalesi'ni ele geçirmeye

[16] 1 çetvert yaklaşık 210 litre'ye tekabül etmektedir.
[17] RNB OR, F. 564, D. 2, L. 2a-4a
[18] Toje, gr. Paskeviça k gr. Dibiçu, ot 3-go marta 1828 goda, No: 339.- Tavriz, *AKAK*, Belge No: 436, C. VII, Tiflis 1878, s. 484-485.

karar verdi. Paskeviç'in planına göre bu kaleyi ele geçirdikten sonra Revan'ı almak daha kolay olacaktı. (Guryanov, 1831: 57-65.)

13 Eylül'de Paskeviç, Sardarabad'a yaklaşık 5 km uzaklıkta bulunan Şagriar Köyü'ne (Ermenistan'daki Şarur) geldi. O sabah kurmayları ile beraber 200 Kazak eşliğinde kale etrafında keşif yaptı. Kaledeki 2.000 kişilik garnizon Revan Serdarının torunu Feth Ali Han komutasındaydı. Kale içinde 14 top vardı. Paskeviç keşif sonrası kalenin güney tarafından top atışları yapılarak saldırılması gerektiğine karar verdi. (Malaşenko, 2000: 62; Şerbatov, 1890: 315-317.) 15 Eylül'de başlayan ve birkaç gün süren bombardımandan sonra ayın 17 ve 18'i gecesi 500 top atımı sonucunda kalenin dört büyük kulesi yıkıldı. Yıkılan duvarlardan askerler çıkmaya çalıştılar. Bu sırada kale içindeki garnizondan yaklaşık 500 asker öldürüldü, 250 asker ise esir alındı. Geriye kalanlar kaleyi teslim etmek durumunda kaldılar ve 20 Eylül'de kale tamamen ele geçirildi.[19] (Guryanov, 1831: 86-90.) Sardarabad'ın alınması sırasında Rusların kayıpları ise şu şekildeydi: Subaylardan üç yaralı, alt rütbeli askerlerden sekiz ölü ve 15 yaralıydı. Ruslar bu savaşta esir vermediler. (Gizetti, 1901: 145.)

Paskeviç, Sardarabad'ı ele geçirdikten sonra 21 Eylül'de muhasara topçu birliğini Eçmiadzin'e gönderdi. Bir gün sonra da tüm muhasara kuvvetlerini Revan Kalesi önlerine yığmak düşüncesindeydi. Sardarabad'ın kale komutanlığına Preobrajenskiy Alayı'ndan Albay Homutov tayin edildi. Kalede bırakılan muhafız birliği bir tabur Kırım Alayı'nın yanında, Ermeni ve Kazak birliğinden oluşuyordu. Bu arada Abbas Mirza boş durmuyordu. Paskeviç'in Revan'ı alışının hemen öncesinde General Eristov, 16 Eylül'de Abbas Mirza'nın Şarur yoluyla ilerleyerek Nahçivan'a dayandığını Başkomutan'a rapor etti. General Eristov, Abbas Mirza'nın bu hareketini öğrenir öğrenmez Şarur yolundan altı tabur asker, iki karma Ulanskiy Alayı, 700 Kazak ve 18 top eşliğinde ilerleyerek Abbas Mirza'yı takip etti. Paskeviç, General Eristov'a Revan kuşatmasını kaldırmaya çalışan Abbas Mirza'yı gözlemesi görevini verdi. (Şerbatov, 1890: 319.)

Paskeviç, Sardarabad'tan döndükten sonra komutasındaki orduyu 23 Eylül'de Revan Kalesi'ne yaklaşık 2 km uzaklıkta, kalenin duvarlarından 750 sajen[20] yükseklikteki Muhanat-Tepe kurganına yerleştirdi. Kuşatmada görev alan diğer generallerle birlikte Paskeviç kalenin etrafında keşif yaptı. Sardarabad kuşatmasındaki tecrübesini kullanarak mümkün olan en az kayıpla kaleyi düşürmek istiyordu. (Şerbatov, 1890: 321.)

Savaşın öncesinde Revan serdarının kardeşi Rus ordularının düzenlediği sefer sırasında zarar görmemeleri için Revan civarında yaşayan yaklaşık 18.000 kişiyi kalenin içerisine yerleştirmişti. Revan şehri, Zengi[21] Nehri'nin kıyısındaki kale duvarlarından 4-5 km güneyde bulunuyordu. 24 Eylül'de Rus

[19] "Vsepoddanneyşiy raport gen. Paskeviça", *AKAK*, Belge No: 519, 520, C. VII, Tiflis 1878, s. 562; "Toje, ot 21-go sentyabriya 1827 goda.-Sardar-abad", *AKAK*, Belge No: 521, C. VII, Tiflis 1878, s. 563-564.

[20] Sajen 2.13 m olan Rus uzunluk ölçüsüdür. 750 sajen 1597 m uzunluğa tekabül etmektedir. http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/212046

[21] Bugün Ermenistan'ın en önemli nehirlerinden biri olan Zengi veya Hrazdan, Gökçe Göl'ün (Sevan) kuzeybatısından başlayıp güneye doğru akmaktadır.

topçu birlikleri şehri bombalamaya başladılar. Muhanat-Tepe'den yapılan atışlar, 25 Eylül gecesi boyunca aralıksız devam etti. 26 Eylül'de Krasovskiy'in ordusu Paskeviç'e katıldı. Abbas Mirza, Hoy'da bulunan karargâhının etrafına siperler açarak Rus ordusunun saldırısını beklemeye başladı. Çünkü Paskeviç, Revan'ı almak için tüm gücünü kullanırken, Abbas Mirza'nın üzerine General Eristov ve Vadbolskiy'in müfrezelerini göndermişti. General Truzson[22] kalenin güneydoğu tarafına yaklaşarak topları yerleştirdi. (Guryanov, 1831: 89-93; Şerbatov, 1890: 322-325.) 1 Ekim'de kalenin bazı yerlerinden tüfek atışları yapıldı. (Malaşenko, 2000: 61-62.) General Suhtelen iki bölük askerle Revan Hanı'nın sarayına saldırdı. Buradaki mescidin içerisinde Revan Hanlığı'nın 2.000 askeri Hasan Han'ın çevresini sarmak suretiyle onu muhafaza ediyordu. Askerler ilk önce teslim olmamak için direndiler. Fakat General Suhtelen'in onların üzerine topları ateşleme kararı neticesinde askerler ve Han esir düştüler. Paskeviç Çar'a yazdığı raporda "buradaki camilerden birini garnizonun kilisesi için ayırdım" diye yazdı. (Şerbatov, 1890: 329-330.)

Rus kuvvetleri 2 Ekim'de kaleyi tamamen ele geçirdiler. Kale komutanı Hasan Han ile birlikte 3000 civarında İran askerini esir aldılar. Paskeviç'in 3 Ekim'de Çar'a yazdığı raporundaki ilk cümlesi "kalenin surlarında Rus bayrağı dalgalanıyor" oldu. Kalenin meşhur anahtarını ve tüm garnizonunu teslim aldı. Dört sancak, 37 top, iki gaubitsa (obüs), dokuz havan topu ve 50 falkonet[23] kalede ele geçirilen ganimetler arasındaydı.[24] Paskeviç, kaleme aldığı bu rapor ile parlak zaferini imparator I. Nikolay'a ilan etmiş oldu. Bu olayın hemen ardından Paskeviç, Revan'ın alınmasında gösterdiği başarıdan dolayı St. George Nişanı ile ödüllendirildi. Bundan sonra ismi Paskeviç-Erivanskiy olarak anıldı. 27 Eylül - 1 Ekim tarihlerinde Revan'ın alınması sırasında Rusların kayıpları; subaylardan bir ölü, iki yaralı, alt rütbeli askerlerden ise sekiz ölü, 44 yaralı idi. (Potto, 1888: 503-519; Gizetti, 1901: 145.)

Revan'daki kiliseye din adamları gönderildi. Ayrıca bu din görevlilerine maaş bağlanması için girişimlerde bulunuldu. Bunun ilk somut örneği; 18 Mart 1828 tarihinde çıkarılan kanun ile Revan Kalesi'ndeki Pokrovskiy Kilisesi'ne din adamlarının tayin edilmesiydi. Tayin edilen bu din adamlarına verilmek üzere maaş tahsis edildi. Üç papaz için her birine 300 gümüş Ruble, diyakoz için 200 Ruble, iki rahip yardımcısı için ise 100'er Ruble maaş verilmesi kararlaştırıldı.[25]

---

[22] Pyotr Hristianoviç Truzson, (1787-1865) 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı'nın hizmetinde görev yapmış bir mühendis-generaldir. 1805'te Avusturya, 1808'de İsveç ve 1812'de Napolyon'un ordusuna karşı savaştı. 1821'de Kafkasya'ya gönderilen Truzson, 1827'de Tuğgeneralliğe yükseldi. Revan Kuşatmasındaki başarılarına binaen 4. Georgi Nişanı verildi. "Truzson, Pyotr Hristianoviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiye Çini Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, III, Moskva 2017, s. 305.

[23] Falkonet, XVI-XVIII. Yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan 45-65 mm çapında çok büyük olmayan bir top türüdür.

[24] "Vsepoddanneyşiy raport gen. Paskeviça, ot 3-go oktyabrya 1827 goda. – Erivan", *AKAK*, Belge No: 523, C. VII, Tiflis 1878, s. 564-565.

[25] "Marta 18. İmennıy, dannıy Over-Prokuroru Sinoda. – O proizvodstve jalovanya priçtu, naznaçennomu k Pokrovskomu Soboru v Kreposti Erivani", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 - 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1882, s. 268.

Rusların bu yıllarda uyguladığı önemli politikalardan biri Gürcü asilzadelerinin Rus idaresine gönülden bağlıklarını sağlamaktı. Rus-İran savaşlarında Gürcü asilzadelere orduda ve sivil idarede aktif görevler verildi. Paskeviç bulduğu ilk fırsatta savaşlarda görev alan Gürcülerin kahramanlıklarına vurgu yaparak, imparator adına onlara teşekkür etti. Örneğin Revan'ın ele geçirilmesi üzerine 6 Ekim 1827'de "Gürcü knyazları ve dvoryanlarına!" hitaben yazdığı bir mektubunda "1827'de komutanlığım altında gösterdiğiniz kahramanlıkların şahidiyim. Tiflis'ten Nahçivan'a kadar yeryüzündeki en kavurucu sıcaklarda büyük emekler sarf ettiniz. 5 Temmuz'da meydana gelen Cevan-Bulah savaşında düşman karşısında büyük tehlikeler atlattınız. 19 Eylül'de Sardarabad'ın alınmasında ve son olarak 1 Ekim'de meşhur Revan kuşatmasında çok büyük emekleriniz oldu. Komutanlığım altındaki Rus ordusuna yaptığınız bu katkılarınızdan dolayı imparator adına sizleri kutluyorum." Dedikten sonra bahsi geçen Gürcü knyaz ve dvoryanlarının adlarını zikretti. (Yenikolopov, 1954: 100-101.)

Tuğgeneral Monteith[26], Revan'ın Rus orduları tarafından ele geçirilmesi sırasında Paskeviç'in davranışına tanıklık etmektedir. Kalenin muhasarası sırasında içeriden çok az sayıda karşı koyan olmasına rağmen, kale hücumla alınmış gibi değerlendirildi. Bunun üzerine Ruslar, kalenin bazı yerlerinde bulundukları yeri müdafaa eden Revan Hanlığı'nın askerlerini öldürmeye başladılar. Monteith, Paskeviç'in bu olayı farkederek derhal olay yerine intikal ettiğini ve bu müdahalesi ile kale halkının katledilmesini önlediğini yazmaktadır. (Lieut.-General W. Monteith, 1856: 139-140; Baddeley: 180.) Monteith'in verdiği bilgiden yola çıkarak Paskeviç ile bir önceki Başkomutan Yermolov'un savaşlardaki tutumu karşılaştırılacak olursa, Paskeviç döneminde eski sert politikaların tam olarak ortadan kalkmasa da biraz daha hafiflediği söylenebilir.

Ermeni Vilayeti'nin Oluşturulması

Revan'ın ele geçirilmesinden hemen sonra 6 Ekim 1827'de hanlık topraklarında yeni Rus idaresi oluşturmak için Paskeviç'in emri ile "Revan Geçici Bölge İdaresi" (Vremennoye Oblastnoye Pravleniye) kuruldu. Geçici İdarenin yönetimi üç kişiden oluşuyordu. Hanlığı kuşatan ordunun komutanı Tümgeneral Krasovskiy, bu geçici yönetimin başkanlığına tayin edildi. Diğer ikisi ise, Başpiskopos Nerses ile Revan Kalesi'nin komutanı Albay Borodin idi.[27] (Potto, 1901: 241.) Krasovskiy'in Başpiskopos Nerses'e verdiği sınırsız yetkiler sayesinde Ermeniler her türlü isteklerini kabul ettirdiler. Savaştan çıkan halka dağıtılması için verilen buğdayın büyük bölümü azınlık

[26] William Monteith (1790-1864) bir asker, diplomat ve tarihçi idi. İskoçya Abbes Paissley civarında doğan Monteith, eğitimini tamamladıktan sonra orduya katıldı ve 1817'de Yüzbaşı oldu. 1810'da Tahran'daki İngiliz Elçiliği'ne askeri bir görev için atandı. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nda diplomatik ve askeri görevini sürdürdü. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra savaş tazminatının ödenmesi ve Osmanlı Devleti ile İran sınırının belirlenmesi için kurulan komisyonda yer aldı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gözlemci olarak Tiflis'teki, Rus karargâhında bulundu. Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı Paskeviç ile pek çok kez görüştü. Bu dönemde meydana gelen olayları daha sonra *Kars ve Erzurum: Paskeviç'in 1828-1829 Seferleri* adıyla kitaplaştırdı. Monteith, Kafkasya'dan ayrıldıktan sonra 1832'de Hindistan'da görev yaptı. Ülkesine geri döndükten sonra 1864'te öldü. "Monteith, William", *Dictionary of National Biography*, XXXVIII, s. 280-281.

[27] "Toje, gr. Paskeviça k gr. Dibiçu, ot 3-go marta 1828 goda, No: 339.- Tavriz.", *AKAK*, Belge No: 436, Tiflis 1878, s. 483.

durumunda olan Ermenilere dağıtıldı. Revan'da yaşayan yerli Türkler ise iaşeden mahrum edildi. Paskeviç, Genelkurmay'a gönderdiği mektubunda "Krasovskiy'in talimatlara uymadığı ve sadece Nerses'in iradesiyle hareket ettiğini yazdı. Ayrıca onun Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmeyeceğini, yardım için gerekli parayı ayırmayacağını tahmin bile edemezdim" şeklinde yazarak bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. (Sarıahmetoğlu, 2016: 99-100.)

Krasovskiy ve Nerses'in keyfi uygulamaları Revan'ın yerli Müslümanları arasında memnuniyetsizliğin artmasına neden oldu. Halk, yaşadıkları yerleri terk ederek sınırın ötesine göç etmeye mecbur edildi. Paskeviç, Rusya'dan memnun olan halkın sınırın ötesinde toplanmasından duyduğu rahatsızlık yüzünden Nerses'i Revan Geçici İdaresi'ndeki görevinden uzaklaştırdı. Türkmençay Antlaşması imzalandıktan sonra da General Krasovkiy'i görevden aldı. (*İrevan Hanlığı*, 2010: 379.) Onun yerine Gürcü Knyaz Çavçavadze'yi tayin etti. (Alaverdyants, 1910: 3.) Aslında Paskeviç ile Krasovskiy arasındaki mesele geçmişte yaşanan başka bir olaya dayanıyordu. Paskeviç, onun Eçmiadzin'e kadar gelen İran ordusu karşısında aldığı ağır yenilgiyi hazmedememiş; bu yenilginin hesabını çok sert bir şekilde sorarak detaylı bir rapor yazmasını istemişti.[28] Krasovskiy'in Eçmiadzin'de uğradığı bu bozgundan itibaren Paskeviç ile aralarındaki problem büyüyerek devam etti. Paskeviç, St. Petersburg ile yaptığı yazışmalarında Krasovskiy'in geçmişteki hatalarından sürekli olarak söz ediyordu.

Revan Geçici İdaresi Ekim 1827'de kurulduğunda, St. Petersburg'da Graf Dibiç, Graf Nesselrode, Zakrevskiy, Maliye Bakanı Kankrin ve Velyaminov'dan oluşan özel bir kurul teşkil edildi. Bu kurul Revan, Nahçivan ve Ordubad'ın sivil idari yapısı ile ilgili bir taslak proje hazırlayıp İmparator I. Nikolay'a sundular. Proje, Müstakil Kafkasya Kolordusu Komutanı Paskeviç'in de incelemesinden sonra uygulamaya konuldu. Projeye göre Revan ve Nahçivan hanlıkları ile Ordubad bölgesi birleştirilecek ve böylece Ermeni bölgesi kurulacaktı. Nitekim Türkmençay Antlaşması imzalandıktan sonra yeni ele geçirilen asırlık Türk memleketleri olan Revan ve Nahçivan toprakları, Ermeni Vilayeti olarak kabul edildi. (Çapraz, 2016: 75-76.)

Rusya ve İran arasında barış imzalandığını bildiren 21 Mart 1828 tarihli manifestonun[29] yayımlanması ile Türkmençay neticesinde ele geçirilen Revan ve Nahçivan Türk hanlıklarının oluşturduğu arazinin kadim Ermenistan'ın bir parçası olduğu ilan edildi. Aynı gün çıkarılan devlet senatosu kararı ile de Revan ve Nahçivan Hanlıklarının Rusya'ya ilhak edilerek bu toprakların bundan sonra "Ermeni Vilayeti" olarak adlandırılacağı ve bu isim altında bir "Ermeni Oblastı" veya "Ermeni

[28] RNB OR, F. 564, D. 2, L. 1a; Krasovskiy'in raporu için bkz RNB OR, F. 564, D. 2, L. 2a-4a

[29] "Marta 21. Manifest. – Ob okançanii s Persiyeyu voynı, i o zaklyuçenii mejdu Rossiyeyu i Persiyeyu mira", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 - 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1887, s. 271-272.

Vilayeti" oluşturulacağı ilan edildi.[30] Bununla birlikte 25 Mart'ta ilan edilen kanuna göre Rusya Çarı'nın kullandığı unvanlara "Ermeni Oblastının Hükümdarı" eklendi.[31]

Asırlık Türk toprakları olan Revan ve Nahçivan arazisi üzerinde oluşturulan Ermeni Vilayeti, Revan ve Nahçivan eyaletlerine ve Ordubad'a bölündü. Revan eyaletine eski Revan Hanlığı'nın 15 ilçesi, Nahçivan eyaletine beş ilçe, Ordubad'a ise beş ilçe dâhildi. Paskeviç, Ermeni Vilayeti İdaresi'nin başkanlığına Knyaz Çavçavadze'yi tayin etti.[32] Bundan sonra vilayetin idari düzenlemeleri ve nüfus sayımı gibi faaliyetler yapıldı.

Sonuç

1826-1828 Rusya-İran Savaşı sırasında Güney Kafkasya'nın önemli merkezlerinden olan Revan Hanlığı Rus ordularının saldırısına uğramıştır. Bu saldırı ve kuşatma sonrasında Revan ve çevresi Rusların eline geçmiş ve bölgede geçici bir Rus idaresi kurulmuştur. Çar I. Nikolay'ın döneminde çıkarılan bir kararname ile Ermeni Vilayeti oluşturulmuş ve ardından İran ve Türkiye'den çok sayıda Ermeni bölgeye göç ettirilmiştir. Bir kaç yıl içerisinde Revan ve çevresinde yaşanan nüfus değişimi civardaki yerli Türk sayısının azalmasına neden olmuş ve dolayısıyla bu durum bölgedeki Türk varlığını tehlikeye düşürmüştür. Bu çalışmanın sonucunda Rusların Güney Kafkasya siyaseti Ermeni bölgesi bağlamında Paskeviç'in faaliyetleri üzerinden ortaya çıkmıştır.

[30] "Marta 21. İmennıy, dannıy Senatu. – O İmenovanii prisoyedinennıh k Rossii Hanstv Erivanskago i Nahiçevanskago Oblastiyu Armyanskogo", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 – 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1888, s. 272-273.

[31] "Marta 25. Vısoçayşe utverjdennıy Titul Yego İmperatorskago Veliçestva", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 - 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1897, s. 331.

[32] STSA, F. 4, D. 18, L. 8.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Rossiyskiy Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA)-(Rusya Devleti Tarih Arşivi)

RGİA, F. 1018, Op. 2, D. 370.

RGİA, F. 1018, Op. 8, D. 447.

RGİA, F. 1018, Op. 8, D. 449, L. 1a-2a.

Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka Otdel Rukopisey (RNB OR) - (Rusya Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü)

RNB OR, F. 564, D. 2, L. 1a.

RNB OR, F. 564, D. 2, L. 2a-4a.

RNB OR, F. 564, D. 2, L. 1a.

RNB OR, F. 564, D. 2, L. 2a-4a.

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (STSA)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)

STSA, F. 4, D. 18, L. 8.

Basılmış Resmi Devlet Belgeleri

"Marta 18. İmennıy, dannıy Over-Prokuroru Sinoda. – O proizvodstve jalovanya priçtu, naznaçennomu k Pokrovskomu Soboru v Kreposti Erivani", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobraniye (1825 - 1881),* C. III, (1828) Kanun No: 1882, s. 268.

"Marta 21. Manifest. – Ob okançanii s Persiyeyu voynı, i o zaklyuçenii mejdu Rossiyeyu i Persiyeyu mira", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 - 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1887, s. 271-272.

"Marta 21. İmennıy, dannıy Senatu. – O İmenovanii prisoyedinennıh k Rossii Hanstv Erivanskago i Nahiçevanskago Oblastiyu Armyanskogo", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 – 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1888, s. 272-273.

"Marta 25. Vısoçayşe utverjdennıy Titul Yego İmperatorskago Veliçestva", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii,* Sobraniye (1825 - 1881), C. III, (1828) Kanun No: 1897, s. 331.

"Otnoşeniye gen. Paskeviça k gr. Nesselrode, ot 18-go iyunya 1827 goda, No: 90. –Eçmiadzin", *AKAK,* Belge No: 511, C. VII, Tiflis 1878, s. 546.

"Toje, gr. Paskeviça k gr. Dibiçu, ot 3-go marta 1828 goda, No: 339.- Tavriz", *AKAK,* Belge No: 436, C. VII, Tiflis 1878, s. 484-485.

"Toje, ot 21-go sentyabriya 1827 goda.-Sardar-abad", *AKAK,* Belge No: 521, C. VII, Tiflis 1878, s. 563-564.

"Vsepoddannıy raport gen. Paskeviça, ot 4-go iyulya 1827 goda.-Abbas-abad", *AKAK,* Belge No: 513, C. VII, Tiflis 1878, s. 550.

"Vsepoddannıy raport gen. Paskeviça, ot 7-go iyulya 1827 goda.-Abbas-abad", *AKAK,* Belge No: 515, C. VII, Tiflis 1878, s. 551-553.

"Vısoçayşeye poveleniye gen. Yermolovu, ot 11-go avgusta 1826 goda,-Moskva", *AKAK,* Belge No: 660, C. VI, Ksm. II, Tiflis 1875, s. 361-362.

"Vsepoddanneyşiy raport gen. Paskeviça", *AKAK,* Belge No: 519, 520, C. VII, Tiflis 1878, s. 562.

"Vsepoddanneyşiy raport gen. Paskeviça, ot 3-go oktyabrya 1827 goda. – Erivan", *AKAK,* Belge No: 523, C. VII, Tiflis 1878, s. 564-565.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Alaverdyants, M. Y., (1910), *Test A. S. Griboyedova: Knyaz Aleksandr Çavçavadze*, S. Peterburg.

Arakelyan, Grigor Haçaturoviç, (1991), *Duhovnıy tsentr Eçmiadzina v sfere protivoborstva Rossii i İrana v pervoy çetverti 19-ogo veka po persidskim i turetskim dokumentam Matenadarana,* Yerevanskiy Gosudarstvennıy Universitet, Avtoreferat dissertatsii kandidata istoriçeskih nauk, Yerevan.

Arslan, Ali, (1996), "Eçmiyazin Ermeni Katyogigosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s. 39-49.

Arslan, Ali, (1996), "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, s. 19-37.

Baddeley, John F., (Tarih yok), *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, 2. bs., İstanbul: Kayıhan Yayınevi.

Bartolomey, V. A, (1904), "Posolstvo knyaz Menşikova v Persiyu v 1826 (İz dnevnika general-leytenanta F.F. Bartolomeya)", *Russkaya starina,* (Aprel), s. 65-92.

Çapraz, Hayri, "Güney Kafkasya'da Ermenistan Bölgesinin Oluşumu", *Revan Türkleri*, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Gizetti, A. L., (1901), *Sbornik svedeniy o poteryah Kavkazskih voysk vo vremya voyn Kavkazsko-gorskoy, persidskih, turetskih i v Zakaspiyskom kraye 1801-1885 gg,* Tiflis.

Guryanov, G., (1831), *Znamenitıya Çertı iz Jizni i Voyennıe Podvigi Feldmarşala Grafa İvana Fyodoroviça Paskeviça Erivanskago*, C. I, Moskva.

İrevan Hanlığı (2010), Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutu.

Kostanyants, K., (1909), *Katolikos vseh armyan Nerses V Aştaraketsi*, Aleksandropol.

"Krasovskiy, Afanasiy İvanoviç", (1903), *Russkiy Biografiçeskiy Slovar,* S. Peterburg. s. 414-415.

Lieut.-General W. Monteith, (1856), *Kars and Erzoroum: with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829,* , London: Longman, Brown, Green, and Longmans.

Malaşenko, Olyeg Anatolyeviç, (2000), *Voyennaya i politiçeskaya deyatelnost İ.F. Paskeviça*, Voyennıy Universitet, Doktora Tezi, Moskva.

Mityurin, D. V., (2014), *Paskeviç: Umirotvoritel Yevropı*, Alyans, Sankt-Peterburg.

Mokrinskiy, G. A., (1902), "Pankratyev, Nikita Petroviç" *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, S. Peterburg, s. 253-257.

"Monteith, William", *Dictionary of National Biography*, XXXVIII, s. 280-281.

Potto, V. A., (1888), *Kavkazskaya voyna, Persidskaya voyna 1826-1828 g.*, C. III, S. Peterburg.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, (2016), "Türklerin Göçleri ve Sürgünlerin Tarihi Gelişimi*", Revan Türkleri*, Ed. Okan Yeşilot, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Şerbatov, A. P, (1890), *General-feldmarşal knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, C. II. S.-Peterburg.

Utverjdeniye Russkago Vladıçestva na Kavkaze, (1901), C. XII, Red. Tuğgeneral Potto, Tiflis.

"Truzson, Pyotr Hristianoviç", (2017), *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiye Çinı Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, III, Moskva, s. 305.

"Vadbolskiy, İvan Mihayloviç", (2017), *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiye Çinı Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, I, Moskva, s. 234.

Yenikolopov, İ. K., (1954), *Griboyedov v Gruzii*, , Tbilisi: İzdatelstvo Zarya Vostoka.